

(Əvvəli ötən sayımızda)

Bunun yaxşı bir iş olmadığını düşünürüb, bunları əsarətdən xilas etməkdə Amerika tarixində bir inqilab əmələ gətirən bir arvadın yazmış olduğu bir roman oldu.

Adət məqamına keçmiş insan alış-ve-rişinin xilaf bir iş olduğunu, hətta cəmətin silah bədəst olub sərmayədar ilə vuruşmaları, bu romanın bağışlamış olduğu təsirən nəticəsi idi. Demək, romanın əhəmiyyəti bu qədərdir" (2,175-176).

Ədəbi mühitdə roman janrının ilk nümunələri kimi meydana çıxan əsərləri tənqid-təhlil süzgecindən keçirən S.Hüseyn onları milli romanın ilk nümunələri, roman yaratmaq təşəbbüsləri kimi alqışlayır, müəllifləri ruhlandırır. A.Divanbəyoglundun "Can yangısı", M.S.Ordubadinin "Bədbəxt milyonçu" və yaxud Rzaqulu xan firəngiməab", N.Nərimanovun "Bahadır və Sona", Əli Səbri Qasımovun "Solğun çiçək" əsərlərini geniş təhlilə cəlb edərək, oxucuların diqqətini bu əsərlərə yönəldən S.Hüseyn onları "janrın ilk yaranış mərhələsi üçün qənaətbəxş hesab edirdi" (K.Talibzadə). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə milli romanın ilk nümunələri - miniatur romanlar kimi daxil olan bu əsərlər janrın həcm tələbləri və estetikası baxımından S.Hüseyni tam təmin etmirdi. "Mədəni millətlərdə 1500-2000 səhifəlik, bəlkə, daha böyük romanlar" müqabilində milli romanın ən yaxşı halda "110 səhifəyə" çatan həcmi S.Hüseyni narahat etsə, o bu başlanğıca nikbin yanaşır, gələcəkdə daha iri həcmli romanların yaranacağına ümid edirdi.

S.Hüseynin nikbinliyinə əsas verən başqa bir cəhət isə ortalığa çıxan milli nümunələrdə həqiqi roman materialının mövcudluğu idi. Bu cəhət isə müəlliflə-

lər ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədi tam gerçəkləşdirə bilməmiş, məişət təfəsilatlarına daha artıq yer vermiş, bu da nəticə etibarilə İranın ictimai-siyasi həyatına nüfuzu arxa plana keçirmişdir. K.Talibzadə yazırdı: "Seyid Hüseyn də "Bədbəxt milyonçu" romanının əhəmiyyətini, hər şeydən əvvəl, onun toxunduğu məsləhdə, ideyasında görürdü. Tənqidçi yazır ki, ədib qarşısına, romanın müqəddiməsində qeyd etdiyi kimi, Nəsrəddin və Müzəfərrəddin şahların dövründəki istibdadın "İrana nə kimi fəna təsir bəxş etməsini" canlandırmaq məqsədini qoymuşdur. Lakin bu məsələlər əsərdə, təəssüf ki, kifayət qədər öz həllini tapa bilməmişdir. Müəllif Rzaqulu xanın və Böyükxanımın ailə faciəsi kimi ikinci dərəcəli məsələlərlə daha çox məşğul olmuş, buna görə İranın daxili ictimai və siyasi həyatına kifayət qədər diqqət yetirə bilməmişdir" (1,207). Romanda müəllifin qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilməsinə dair tənqidçi qənaətlərlə və bu qənaətlərin doğruluğunu təsdiq edən K.Talibzadə ilə razılaşmaq çətindir. "Bədbəxt milyonçu" maarifçi realist metodda yazılmış bir əsərdir. Müəllif sahlıq üsuli-idarəsinə inqilabi - inkarçı tendensiya ilə yanaşmır. Lakin müəllif İran ictimai mühitində yaranmış ağır vəziyyəti görür və bu vəziyyətdən çıxış yolları haqqında düşünür. Rzaqulu xan maarifçi dünyagörüşlü və xarakterli insan kimi bu etirazı simvollaşdırır. M.S.Ordubadi istibdad rejiminin "İrana nə kimi fəna təsir bəxş etdiyi"nin acı nəticələrini Rzaqulu xanın faciəli taleyində əks etdirir. Böyükxanımlar, Mirzə Rəhim ağalar, Qulam xanlar bu istibdad rejimindən törəmələrdir. Məhz onların əməlləri İranın "fəna vəziyyəti"ni əks etdirir. Mirzə Rəhim ağalar, Qulam xanlar, Münəvvər xanımlar gücü istibdad rejimindən alırlar;bu rejimin gücü ilə Rzaqulu xanı tez

Bununla belə, o, romanın milli ədəbi prosesdə meydana çıxan hər bir nümunəsində ideya-bədii mükəməllik axtarmış, ayrı-ayrı əsərlərdəki bədii qüsurları, sənətkarlığa xələl gətirən cəhətləri təfsilatı ilə şərh etməyə üstünlük vermişdir. "Can yangısı" tənqid ediləcək nöqtələrdən xali deyildir" və yaxud "ədəbiyyat tələqqisinə gəldikdə "Bədbəxt milyonçu" fəna bir halda bulunuyor" mülahizələrində əks olunan tənqidçi mövqeyi roman mətnlərinə həssas və yüksək bədii tələbləri baxımından yanaşmada ortalığa çıxır. "Bədbəxt milyonçu" və "Can yangısı"nın istər təhkiyə üslubunda, istər obrazların portretinin çəkilməsində, istərsə də, müxtəlif məzmunlu təsvirlərdə yol verilən qüsurlar, uyğunsuzluqlar olduqca dəqiq aşkarlanır və həmin tənqidi qeydlər indi də əhə-

*Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru*

araşdırmışdır. Həmin araşdırmalara bir-başla istinadlara deyə bilər ki, Seyid Hüseyn o illərdə ədəbi prosesdə bədii nəsr, o cümlədən roman adına meydana çıxan əsərlərin hansının orijinal yaradıcılıq məhsulu, hansının isə müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən, dünya ədəbiyyatı nümunələrindən iqtibas edildiyini müəyyinləmişdir, bu "yol"un perspektivsiz, əhəmiyyətsiz, hətta zərərli bir iş olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. K.Talibzadə ilk mənbələrə istinadla yazırdı ki, "Bağır Cabbarzadənin "Bir yetimin naləsi, yaxud qardaş qardaşa etdiyi xəyanət", Rza Zakinin "Fədayi-eşq" romanlarına isə Seyid Hüseynin münasibəti tamamilə mənfi idi. O, bu kitabları sənətkarlığın heç bir tələbinə cavab verməyən, başdan-ayağa qüsurlarla dolu əsərlər kimi tənqiddə tuturdu. Birinci əsərin müəllifini tənqidçi həyat həqiqəti əvəzinə "Tahir ilə Zöhrə" dastanını 16 vərəqdə danışmış adı bu roman qoyduğu üçün rədd edirdi. Bu üsul ilə roman, ümumiyyətlə, bədii əsər yazmağı, xalq yaradıcılığını bir balaca dəyişdirib öz adına çıxmağı Seyid Hüseyn yanlış yol hesab edir və belə müəlliflərə açıq şəkildə məsləhət görürdü ki, "...bundan sonra özünün bacara bildiyi bir sənətə girib də bu kimi kitabçalar təsnifindən əl çəksin" (1,210-211).Əlbəttə, S.Hüseyn geniş mütaliə dairəsinə malik bir tənqidçi kimi bilməmiş deyildi ki, roman yazmaq üçün yazıçı folklor süjetlərinə, o cümlədən dastan materialına istinad edə bilər. Lakin onun bildiyi bir başqa həqiqət də var idi ki, əgər yazıçı həmin materialı öz təxəyyülündən keçirib özünü külsədirə, nəzərdə tutduğu ideyanın estetik ifadəsinə çevirə bilmirsə, oxucuya təqdim olunan mətn dastan materialı olmaqdan çıxıb, orijinal məzmun qazana bilmirsə, başqa sözlə, dastan süjeti yazıçı üçün ancaq çıxış

SEYİD HÜSEYN TƏNQİDİ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

rin bədii düşüncəsindəki potensialı göstərirdi. S.Hüseyn yazırdı: "Bədbəxt milyonçu"nun məzmunu necə ki, keçən nömrədə ixtisara bəyan edildi, bir roman məzmunudur. Bəlkə bütün həqiqətlə bir romandır" (2,183).Tənqidçi M.S.Ordubadinin əsərini "bütün həqiqətlə bir roman" hesab edəndə süjet xəttinin əsasında duran hadisələrin və bədii konfliktin İran ictimai həyatını bütövlükdə öz içərisinə almaq imkanlarını nəzərdə tutur, müəllifin "İranın dövr-i-istibdadının, Nəsrəddin şahın üsuli-idarəsinin, dövləti-mütləqiyyənin İrana nə kimi fəna təsir bəxş etdiyini" göstərmək məqsədini təqdir edir, "roman məzmununu" məhz bu məqsədin gerçəkləşdirilməsində axtarır, əsərin məziyyətlərini və qüsurlarını da buna əsasən müəyyən edirdi.

S.Hüseynə görə, Rzaqulu xanın maarifçi xarakteri Vətəni üçün bu istiqamətdə görmək istədiyi işlər, arvadı Böyükxanımın nadanlığı tək "ailə dramı"ni yox, konfliktin ictimai tutumunu da şərtləndirir; lakin müəllif bu "ailə dramı"ni bütövlükdə ictimai həyat dramına çevirə bilmir. Romanın sosial tutumunun zəifliyi bunda axtarıldı. Tənqidçi Rzaqulu xanın nadanlığı, cəhalətə qarşı mübarizədə tez məğlub olmasının səbəblərini onun xarakterindəki zəiflikdə, xarakterinin arzuladığı işləri həyata keçirməyə imkan verməməsində görür: "Rzaqulu xanarvadının cəhalətindən dolayı sevgili qızının şöylə qiya fəyə düşməsindən qayət müteğəyyir olur. Bu təgyir halət onu bəstəri-mərizə salır" (2,180).

S.Hüseyn də, onun Ordubadinin romanı ilə bağlı məqaləsini geniş təhlil edən K.Talibzadə də belə qənaətə gəlir-

bir zamanda məhv etməyə nail olurlar. Obrazların simvolik "yük"lərini nəzərə alsaq, müəllifin "ailə-məişət dramı" vasitəsilə, əslində, İranın sosial-siyasi həyatını əks etdirdiyini düşünmək mümkündür.

A.Divanbəyoglundun "Can yangısı" romanı qadın probleminin bədii əksi kimi S.Hüseynin diqqətini daha çox çəkmişdir. Tənqidçi doğru qənaətə gəlir ki, "Can yangısı" Ruqiyyə adlı bir arvadın öz əri Əhməd uğrunda çəkdiyi müsibəti hekayə edir" (2,176).O da düzgün müşahidə olunur ki, əsər ancaq Ruqiyyənin nakam eşq faciəsinin bədii ifadəsinə xidmət etmir. Tənqidçi yazıcının qadın qəlbini dərinliklərinə enə bilmək bacarığını, Ruqiyyənin sevgi uğrunda çəkdiyi iztirabları müəllifin "gözəl surətdə nəql və hekayə" etməsini təqdir etməklə bərabər, bədii mənalandırmada ictimai həyat hadisələrinin, qadınların ictimai həyatda yer tuta bilməməsinin, onların ən adi insani hüquqlarının pozulmasının yer almasını sənətkarlığı şərtləndirən vacib keyfiyyət kimi önə çıxarır. Əslində, "Can yangısı"nın roman məzmunu elə bu mənalandırmada axtarılır.

Milli roman nümunələri ilə bağlı təhlillərində ictimai həyat məsələlərinin bədii ifadəsinə daha çox diqqət yetirməsi tənqidçi idealının əsas cəhəti kimi görünsə də, fikrimizcə, bu, həm də janrın təbiəti ilə bağlı bir məsələdir. Yəni, XIX əsrdən başlayaraq ictimai həyata dərin nüfuz romanın janr keyfiyyəti kimi meydana çıxır. İkinci halda isə, S.Hüseynin ictimai həyat məsələlərinin bədii əksini önə çəkəməsi zamanın sənət qarşısında ictimai həyatla əlaqə problemini aktuallandırması ilə bağlıdır.

miyyəti saxlamaqdır. Aydın görünür ki, aşkarlanan qüsurlartənqidçinin sənətkarların gələcəkdə bu cür hallara qarşı diqqətli olmaq istəyindən, müəllifləri əsərləri üzərində daha çox işləməyə sövq etmək arzusundan irəli gəlir. Bir tənqidçi kimi, S.Hüseynin üstün cəhətlərindən biri bu idi ki, o, yazıcının potensialını görə bilir, yol verilən qüsurların müəllifin bədii təfəkkür imkansızlığından, yaxud bu imkanın lazimi səviyyədə ortaya qoyulmamasından, müəllif tələs-gənliyindən, əsər üzərində dönə-dönə işləmək vərdişinin olmamasından irəli gəldiyini müəyyənləmişdir bilirdi. Onun "Bədbəxt milyonçu" haqqında son qənaətləri də bunu təsdiq edir: "Ümumən "Bədbəxt milyonçu" barəsində demək olar ki, məzmunu olduqca gözəl bir roman olduğu halda, özü, yəni, yazılışı bir o qədər ustadanə yazılmamışdır. Yəni müəllif cənabları bunu əgər istəsəydilər, daha gözəl və əsaslı surətdə yazardılar ki, onun olacağı və nəvəqisat yek nəzərdə gözə çarpmazdı" (2,186-187).

Əlbəttə, bu mülahizələr M.S.Ordubadinin fərdi üslubunu dəqiq müşahidədən doğurdu. Sənətkarın roman janrındakı sonrakı uğurları bu müşahidələrin doğruluğunu bir daha təsdiq etdi.

XX əsrin əvvəllərində sağlam bədii düşüncənin nəticəsi kimi ərsəyə gələn romanlarla yanaşı, roman adına xeyli cizma-qaralarda meydana çıxmışdı. S.Hüseyn romanın milli ədəbi prosesə nüfuzunu bu qeyri-sağlam istiqamətə qarşı ardıcıl mübarizə aparan tənqidçilərdən biri, bəlkə də, birincisi olmuşdur. Onun bu istiqamətdə yazdığı məqalələrini akademik K.Talibzadə çox diqqətlə

nöqtəsi funksiyası rolu oynamırsa, mövzu qismində çıxış edən dastan materialı bədii həqiqətə çevrilə bilmirsə və yazıçı dastanın romanlaşmış variantını yaradırsa, bu, əlbəttə, yol verilməz haldır və həqiqi sənət yolu deyildir.

S.Hüseyn tədbil və yaxud iqtibasın da əleyhinə deyildi. Hətta bədii nəsrimiz, o cümlədən milli romanın yeni təşəkkül tapdığı mərhələdə dünya ədəbiyyatından iqtibasları o mümkün yollardan biri hesab edirdi. Lakin bu yolla gedən yazıcının qarşısında qoyulan əsas tələb iqtibas edilən əsərin milliləşdirilməsi idi. İqtibas edilən həyat materialı və obrazlar milli varlığını bədii təcəssümü kimi meydana çıxmalı idilər.İqtibas və ya tədbildə sənətkarlığı şərtləndirən əsas amil bu idi. Tənqidçi Rza Zakinin "Fədayi-eşq", "Zavallı Cavad", "Nakam qız" əsərlərinin xarici ədəbiyyatdan iqtibas edildiyini görür, lakin iqtibas şərtlərinə əməl edilmədiyi üçün həmin əsərləri kəskin şəkildə tənqid edirdi.

Onun Rza Zakinin bədii əsəri necə yazmasına dair mülahizələrini ümumiləşdirən akademik K.Talibzadə yazırdı: "Fədayi-eşq", "Zavallı Cavad", "Nakam qız" əsərlərini də Rza Zaki təxminən bu yolla, mövzusu başqa xalqların həyatından alınmış romanları tədbil və iqtibas yolu ilə yazmışdır. Nəticədə Azərbaycan həyatını əks etdirən əsər əvəzinə, onun adətlərinə, məişətinə, ruhuna biganə olan səhnə və hadisələrlə dolu, heç bir əhəmiyyəti və məziyyəti olmayan bir yazı meydana çıxmışdır...

(Davamı var)